

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού

Επιμέλεια
Χρήστος Λούκας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
Ηράκλειο 2007

Ο Κοραής στο Άμστερνταμ. Η μύηση στους κόσμους του Διαφωτισμού και οι αντιστάσεις

Αισθάνομαι την ανάγκη να αρχίσω εκτιθέμενος απέναντί σας για μια βεβαιότητα και έναν φόβο μου, και ας θεωρηθεί αυτό ως μια πρώτη διευκρίνιση. Η βεβαιότητά μου είναι ότι το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού με τα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου και τις ερμηνείες τους¹ αποτελεί σταθμό στα πρόσφατα ιστοριογραφικά μας πράγματα, σημαντική συμμετοχή στη συνολικότερη τομή που εκρηκτικά πρόβαλε στις αρχές της δεκαετίας του 1970· ο φόβος μου, που πολύ θα ήθελα να αποδεικνυόταν ανυπόστατος, συνίσταται στο εξής: κάθε φορά που χρειαζόμαστε να καταφύγουμε στις πληροφορίες που μας άφησε ο Σταμάτης Πέτρου δεν διαβάζουμε ή σπάνια διαβάζουμε τα ίδια τα γράμματα· κατά κανόνα αναζητούμε αυτό που μας ενδιαφέρει στα σχόλια, στη σκέψη του Φ. Ηλιού, στην εξαιρετική εισαγωγή δηλαδή που πρόταξε στην έκδοση –επανεκδοση για την αλήθεια– των γραμμάτων.²

Για τις ανάγκες λοιπόν αυτής εδώ της εισήγησης, που δεν είναι άλλο από μια πρόταση για ερμηνεία πραγματικοτήτων και πρωταγωνιστών, ξαναδιάβασα πολλές φορές τα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου· φυσικά, και την εισαγωγή του Φίλιππου Ηλιού, καθώς και τις απόψεις άλλων για τα γράμματα και τον Κοραή. Είπα ότι το έκανα για τις ανάγκες αυτής εδώ της εισήγησης χωρίς να εξηγήσω· εξηγώ τώρα λοιπόν ότι αυτές οι «ανάγκες» είναι ότι επέλεξα να μελετήσω τον ίδιο τον Σταμάτη Πέτρου στα

1. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη (NEB), 1976.
2. Ο Φ. Ηλιού στο βιβλίο αυτό, εκτός από τη μακροσκελή εισαγωγή-σχολιασμό των πραγματικοτήτων που περιγράφονται στα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου, έχει αναδημοσιεύσει και τα ίδια, τη μοναδική επιστολή του Κοραή με την οποία απαντά σε όσα του καταμαρτυρούσε ο Σταμάτης Πέτρου, καθώς και όλες τις έως τότε ερμηνείες των γραμμάτων και σχόλια για το βίο του Κοραή στο Άμστερνταμ.

γράμματά του και ό,τι, ενδεχομένως, αυτός αντιπροσωπεύει – όχι τον Κοραή.³

Πριν όμως προχωρήσω στη διατύπωση τέτοιων σκέψεων και προτάσεων, γι' αυτό που αντιπροσωπεύουν δηλαδή η νοοτροπία και οι συμπεριφορές του Σταμάτη Πέτρου, μου φαίνεται απαραίτητο να κοιτάξουμε από κοντά τις ιστοριογραφικές μας πραγματικότητες την ώρα που ο Φ. Ηλιού ετοίμαζε την έκδοση του βιβλίου του *Γράμματα από το Άμστερνταμ*. Βρισκόμαστε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και από την επιτόπου επικοινωνία μας με τις γαλλικές ιστορικές σπουδές και με τα αιτήματα της γαλλικής ιστοριογραφίας είχαμε μάθει να αναζητούμε, ανάμεσα σε πολλά άλλα, τους μέσους όρους και τις κανονικότητες στις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές. Κανονικότητες και μέσους όρους, αλλά σε κάπως υψηλό κοινωνικό επίπεδο, είχε από πριν αρχίσει να μελετά ο, κατά πολύ μεγαλύτερός μας βέβαια και για αρκετούς δάσκαλος, Κ. Θ. Δημαράς.

Τα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου προς το αφεντικό του, τον Ευστάθιο Θωμά, στη Σμύρνη, είχαν ως αποκλειστικό θέμα την πολιτεία του πρωτόβγαλτου στα μεγάλα εμπορικά σαλόνια Διαμαντή Κοραή· ο Σταμάτης Πέτρου είχε «παραχωρηθεί» στον Κοραή από τον Ευστάθιο Θωμά –σε αυτό τον εμπορικό οίκο ανήκαν και αυτοί, όπως και άλλοι–, ως βοηθός, ως υπάλληλος, επειδή γνώριζε την πιάτσα στο Άμστερνταμ από προηγούμενη διαμονή του εκεί με την ίδια ιδιότητα. Τα εν λόγω γράμματα ήταν γνωστά και δημοσιευμένα.⁴ Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο συντάκτης τους δεν επεκτείνεται σ' αυτά σε ζητήματα άλλα από τις εμπορικές πρακτικές, εκτός μόνον από όσα έχουν σχέση με την παρουσία του έλληνα εμπόρου στην Ευρώπη.

Για κώδικες συμπεριφοράς, για πρακτικές και νοοτροπίες εμπόρων δεν γνωρίζαμε σχεδόν τίποτε στις αρχές του 1970. Και μέσα σε αυτό το ιστοριογραφικό μας τοπίο, σε μια κοινωνία που μετά την πτώση της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967 εμφάνισε μια πρωτοφανή υψηλή ζήτηση ιστορικού βιβλίου, έρχεται ο Φ. Ηλιού να μελετήσει τα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου και προπάντων να μας πει ότι οι «μέσοι όροι» έπρεπε να αναζητούνται σε άλλο, χαμηλότερο, επίπεδο από αυτό όπου αναζητούνταν έως τότε· να μετατοπίσει, επίσης, τη ματιά του ερευνητή προς τους μηχανισμούς, τις περιπέτειες της πορείας του κατοπινού σοφού των ελληνικών γραμμάτων προς το Διαφωτισμό – και μέσα από τη διαδικασία μύησης του Κοραή

στο Διαφωτισμό να δει τις αντιδράσεις του Σταμάτη Πέτρου. Τίποτε απ' αυτά δεν είχε απασχολήσει έως εκείνη τη στιγμή τους μελετητές.⁵ Έκτοτε, κάθε σχετική αναφορά γίνεται στο βιβλίο του Φ. Ηλιού, γιατί έως τότε μαθαίναμε ότι ο Σταμάτης Πέτρου ήταν ένας «συντηρητικός» κοινωνικός τύπος, ένας «απλοϊκός», «ανάγωγος» και άλλα παρόμοια, αλλά έξυπνος, διεισδυτικός, παρατηρητικός κ.λπ· χωρίς όμως να λέγεται έναντι ποίου «αντίπαλου» πράγματος και με ποια κριτήρια χαρακτηρίζεται έτσι. Γιατί, αν το μέτρο είναι ο Κοραής, έστω στα πρώτα του βήματα στο Άμστερνταμ, οι χαρακτηρισμοί μπορεί να πλησιάζουν την αλήθεια· αν όμως είναι κάτι άλλο, η υποδούλη ελληνική κοινωνία για παράδειγμα, ίσως, τότε, απομακρυνόμαστε απ' αυτήν.

5. Να δούμε τι ενδιέφερε την παλαιότερη ιστοριογραφία μας, ίσως επειδή δεν ήταν σε θέση να αναχθεί σε διαφορετικές προβληματικές, με μερικά παραδείγματα:
— «Τα γράμματα του Σταμάτη είναι πολύτιμα γιατί μαρτυρούν εξωτερικά και σαν ασυνείδητα εκείνο που μας βεβαιώνει ο Κοραής και που θα είχαμε ίσως τη διάθεση να αμφισβητήσουμε, πως δηλαδή η αρετή του δεν ήταν πλασμένη από αδυναμία, αλλά σφυρηλατήθηκε με τον αγώνα· και είναι κατά τούτο πιο θαυμαστή και πιο ικανή να μας γίνει πρότυπο, γιατί είναι καθαρό δημιούργημα της θελήσεως του ανθρώπου. Και όμως τα γράμματα αυτά δεν χρησιμοποιήθηκαν όσο θα έπρεπε για την ψυχογράφηση του Κοραή» (Κ. Θ. Δημαράς, «Τα νεανικά χρόνια του Κοραή. Η "Ανθολογία" του», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 1-2).
— «Κοντά του τού έχουν δώσει έναν έμπειρο βοηθό: λίγα γράμματα, πολύ μυαλό, πολλή παρατηρητικότητα, πνεύμα άκρως συντηρητικό. Είναι ο Σταμάτης Πέτρου» (Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος 1975, σ. 194-195).
— «Και πραγματικά οι τρέλλες του Κοραή στο Άμστερνταμ, όπως τις διαβάζουμε στα γράμματα του απλοϊκού Σταμάτη [...]» (Γ. Π. Κουρνούτος, «Το αγιοταφίτικο της Σμύρνης και η οικογένεια Κοραή», *Αθηνά*, τ. 52 (1948), σ. 40-41).
— «Τώρα, για την εμπιστοσύνη που πρέπει νάχουμε σ' αυτά τα γράμματα, όσο κι αν οι κατηγορίες του Σταμάτη για τον Κοραή παρουσιάζονται μ' αρκετή προκατάληψη και υπερβολή, κατά βάθος είναι αληθινές [...] βλέπουμε πως πρέπει ο Κοραής να ερωτεύτηκε τρεις ή τέσσερις φορές» (Δ. Σ. Γκίνης, «Η ερωτική ζωή του Κοραή», *Ελληνική Δημοκρατία*, τ. 10 (1952), σ. 115).
— «Αυτός ο Σταμάτης είναι κάθε άλλο παρά κοινός άνθρωπος [...] οξύνεται παρατήρηση του κόσμου, βαθιά και σίγουρη διείσδυση στην ψυχή του ανθρώπου [...] ξέρει να βλέπει, μας βοηθεί να βλέπουμε. Έτσι, ο στενόψυχος και στενόμυαλος παραγός του Κοραή, ο ανάγωγος, ο αφορήτα συντηρητικός, ο χωρίς φαντασία, ο χωρίς περιέργεια, χωρίς καρδιά, με την αποκλειστική του απασχόληση προς το εμπόριο, μας άφησε μια ή, καλύτερα, πολλές εικόνες του Κοραή [...]» (Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνική επιστολογραφία*, Αθήνα 1953, σ. κδ'-κε').
— «[...] αφού έσπαγαν εντελώς τα κοινά μέτρα μέσα στα οποία είχε συνηθίσει [ο Σταμάτης Πέτρου] να βλέπει να θεμελιώνονται και να προκόβουν οι θαυμαστοί εμπορικοί οίκοι μιας αυστηρά ελεγχόμενης οικονομίας» (Άλκης Αγγέλου, «Ο λογοτέχνης Κοραής», εισαγωγή στην έκδοση του *Παπατρέχα* του Κοραή, Αθήνα, Ερμής, NEB, 1970, σ. 8-9).

3. Για τη σχέση του Κοραή με τα γράμματα και το συντάκτη τους γίνεται λόγος στα επόμενα.

4. Βλ. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. ια'-ιδ'.

Ο Φ. Ηλιού μελέτησε ταυτόχρονα και τους δύο πρωταγωνιστές. Καλύτερα: μελέτησε τον Κοραή μέσα από το λόγο του Σταμάτη Πέτρου και αυτόν μέσα από τη σκέψη του, όπως αυτή είναι αποτυπωμένη στα γράμματά του. Είναι η εποχή, η δεκαετία του 1960 περισσότερο, πρέπει να το ξαναπιά, όπου η γαλλική ιστοριογραφία διερευνούσε τις δυνατότητες κατασκευής σχημάτων – ή μοντέλων – κοινωνικών σχέσεων με κεντρικό σημείο αναφοράς τους μέσους όρους και τις κανονικότητες στην κοινωνία ως συνόλου όχι στο επίπεδο των διαφόρων κατηγοριών *élites* εκεί που πράγματι βρίσκονται οι μέσοι όροι – όχι στο επίπεδο του Κοραή, αλλά του Σταμάτη Πέτρου: στους κοινωνικούς τύπους ανθρώπων που οι νοοτροπίες και συμπεριφορές τους μπορούσε να οδηγήσουν στην κατασκευή σχημάτων.

Αυτά τότε. Έκτοτε, και οπωσδήποτε σήμερα, είμαστε σε θέση να υποβάλλουμε τα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου σε νέα «ανάκριση» να τους υποβάλλουμε και περισσότερες και διαφορετικές ερωτήσεις. Ακριβώς όπως κάνει με το παρελθόν της κάθε ιστορική στιγμή. Ποιον λοιπόν κοινωνικό τύπο ανθρώπου της δεκαετίας του 1770 σκιαγραφούν για το συντάκτη τους οι πληροφορίες στα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου; Και ποιον μέσον όρο αντιπροσωπεύει, αν αντιπροσωπεύει, αυτός ο τύπος; Του όλου ελληνισμού; Του υπόδουλου Έλληνα; Του Έλληνα των παροικιών; Ή άλλου; Στην απάντηση μπορούμε να φτάσουμε από δύο μονοπάτια: το ένα μας οδηγεί στην επαγγελματική υπόσταση του Σταμάτη Πέτρου: το άλλο στις συμπεριφορές του Κοραή που αυτός θεωρεί ανοίκειες και τις καταγγέλλει.

Τι επαγγελλόταν λοιπόν ο Σταμάτης Πέτρος, αυτός που έγραψε τα πράγματι πολύτιμα για την ιστοριογραφία μας γράμματα; Ο Σταμάτης Πέτρος ήταν υπάλληλος σε μεγάλο εμπορικό οίκο της Σμύρνης – σε μεγάλο επίσης εμπορικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου: η συγκεκριμένη σχέση του με το εμπόριο άρχισε την ίδια ώρα που άρχιζε η μεγάλη πορεία του ελληνικού εμπορίου προς την πιο σημαντική φάση του κατά τα νεότερα χρόνια. Τι ήταν όμως ο υπάλληλος εμπορικού οίκου; Ήταν ένα πρόσωπο-κλειδί στη λειτουργία της εμπορικής επιχείρησης: παρακολουθούσε τις εργασίες του οίκου, όπως και άλλων, ανταγωνιστών όπως λέμε σήμερα, εμπόρων: παρακολουθούσε την κίνηση της αγοράς γενικότερα: γνώριζε πρακτικές και συμπεριφορές: γνώριζε τις συμφωνίες που έκανε το αφεντικό του και φρόντιζε να διεκπεραιώνονται: ενημέρωνε το αφεντικό του για την πορεία των εργασιών και για ό,τι υπέπιπε στην αντίληψή του: δεν ήταν ο γραμματικός, αλλά γνώριζε το ρόλο του γραμματικού και τη σχέση που αυτός έπρεπε να έχει με το αφεντικό: δεν ήταν ο αποθηκάριος, αλλά γνώριζε επακριβώς το περιεχόμενο της αποθήκης: ήταν ο πιστός ακόλουθος του αφεντικού χωρίς οικονομικό ρόλο στην επιχείρηση: δεν ήταν

καν δουλειά του να πουλάει και να αγοράζει, αλλά δεν ήταν και το «παιδί» που το έστελναν στα θελήματα. Ο ίδιος ο Σταμάτης Πέτρος, στα γράμματά του, ονόμαζε τον εαυτό του «δούλο», ίσως για να τονίσει την υποτιμηση στην οποία αισθανόταν να τον υποβάλλει ο Κοραής. Πολλοί μελετητές – και ο Φίλιππος Ηλιού – τον ονομάζουν παραγιο: αυτή η ονομασία δεν είναι επιτυχής, παραπέμπει σε τεχνίτη και ο έμπορος δεν είναι τεχνίτης.

Αυτή ήταν, σε φλύαρη μάλλον περιγραφή, η επαγγελματική φυσιογνωμία του συντάκτη των γραμμάτων. Ας ακολουθήσουμε τώρα το δεύτερο μονοπάτι: Για ποιες συμπεριφορές κατηγορήσε τον Κοραή ο Σταμάτης Πέτρος; Χρειάζεται λοιπόν να ξαναδιαβάσουμε τα γράμματα, χωρίς να λησμονούμε ότι η σχέση που ο συντάκτης τους είχε πιστέψει ότι άρχιζε όταν το καράβι ξεκίνησε από τη Σμύρνη ήταν του εμπειρου στο εμπόριο, γνώστη της πιάτσας του Άμστερνταμ και μεγαλύτερου στην ηλικία, με τον άπειρο νέο έμπορο: πίστεψε ότι ο Κοραής ήταν ο μαθητής και κείνος ο δάσκαλος.

Ιδού λοιπόν τα κατά Σταμάτη Πέτρου «αμαρτήματα» του Κοραή:

- «[...] δεν του ήρεσεν η τάξις της αυθεντίας σου: εγύρευε να κάμη τάξαις φραντζέζικαις [...]».⁶
- «Αυτός ο γραμματεὺς είναι Ολλανδέζος, με τον σιορ Διαμαντή μιλεί φραντζέζικα [...] έγεινε το σπίτι ωσάν μία Βαβυλώνα [...]».⁷
- «Την Εκκλησίαν την έχει ωσάν πάρεργον: ο ύστερος που θε να ελθή είνε αυτός: [...] Όταν απολύκη η Εκκλησία, αυτός ευθύς φεύγει: δεν κάθεται και αυτός ωσάν πρραμπατευτής ν' ακούση από τους άλλους, οπού μιλούν περί νεγότσου και περί άλλων συμβεβηκών, [...] η συναστροφή του είναι με Φραντζέζους και Καλβίνους».⁸
- «Αν πήτε και διά τα έξοδά του και εις κάθε τι το χέρι του είνε πολλά ανοικτό».⁹
- «Την ώρα οπού παντέχομεν [περιμένουμε] ίσως κ' ελθή κανείς να ιδή πράγμα, αυτός λείπει σταις βίζιταις».¹⁰
- «Έκαμεν μια αγαπητικιά και πότε η αυθεντία του πάει στο σπίτι της: πότε έρχεται αυτή και τον ευρίσκει [...] και σφαλιούνται στην πίσω κάμαρα [...]. Είνε αυτά, αυθέντη, τιμημένων ανθρώπων καμώματα».¹¹

6. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 5 (πρώτη επιστολή, 5 Οκτ. 1772).

7. Στο ίδιο, σ. 5.

8. Στο ίδιο, σ. 6.

9. Στο ίδιο, σ. 8.

10. Στο ίδιο, σ. 18 (τρίτη επιστολή, 20 Νοεμ. 1772).

11. Στο ίδιο, σ. 20 (τέταρτη επιστολή, 29 Ιαν. 1773).

- «Αντίς μίαν γούνα, έφτιασε δύο [...]. Ο Σομερτέκ με λέγει ομπρός στο Ρήγα τον υιόν: ο πατρόνος σου, ως φαίνεται, καζαντίζει πολλά από το στάμο και διά τούτο έφτιασε μεγάλην γούναν. Ερωτώ σε, αυθέντη, να μου ειπής, καθώς πορπατεί την σήμερον, ημπορεί να λάβη κρέντιτο και να φύγη τιμημένα από εδώ; Διά να τ' αποχτήση αυτά, πρέπει ν' ακολουθήση την ζώνη και την πολιτείαν που περάσετε η αυθεντία σας εδώ [...]».¹²
- «Πράγμα είχαμεν να φορτώσωμεν εις τα καράβια και δεν διδεις ορδίνια του καϊζή την ημέρα οπού θα φορτώση να πάν να τα πάρη από εκείνους οπού τ' αγόρασεν [...] και δεν βλέπει τους εδώ πρραμπατευτάδες, οπού όταν φορτώνουν πράγμα, δουλεύουν ωσάν χαμάληδες».¹³
- «[...] από τα καμώματά του, στοχάσου, τι επιμέλεια έχει το νεζότζιο. [...] Ο γραμματικός έρχεται διά νά γράψη εις τα τεφτέρια, και, αντίς να καθήση μαζί του να του ειπή κάθε υπόθεσι, καθώς πρέπει να την γράψη, τον αφήνει μονάχον. Και πότε στην όπερα πάει, πότε στις αγαπητικής του: [...] Παντάπασι δεν θέλει να κοπιάση κ' ένας πρραμπατευτής οπού ατός του δεν επιμελείται την δουλειά του σας είνε γνωστό τι προκοπή θα κάμη».¹⁴
- «[...] οπού αλλάζει την ημέρα 2 και 3 φοραίς τα ρούχα του: [...] αυτά δεν εδόθησαν των πρραμπατευτάδων, αλλ' εδόθησαν των ινφαδόρων [εισοδηματιών] [...]».¹⁵
- «Κάμνει ωσάν να μην εγεννήθηκεν αυτού, παρά πως η πρραγματεία είνε Ακαντέμια. Ο πρραμπατευτής δεν βλέπει ή στραβά του γράφουν ή ίσα, αλλά βλέπει το διάφορό του και παρακεί δεν τότε μέλει».¹⁶

Εκτός όμως από αυτά τα κάπως γενικότερα, τα γράμματα του Σταμάτη μάς προσφέρουν και πληροφορίες για τη συμπεριφορά του Κοραή σε στενότερα εμπορικά ζητήματα:

- «Μ' εμένα δεν καταδέχεται να πάει στην Μπούρσα, τώρα όμως πάει μ' αυτό το παιδί».¹⁷ Πολλοί από τους μεσίτας μου είπαν πως έκαμε πολ-

12. Στο ίδιο, σ. 21.

13. Στο ίδιο, σ. 22.

14. Στο ίδιο, σ. 24-25 (πέμπτη επιστολή, 4 Μαρ. 1773).

15. Στο ίδιο, σ. 33 (όγδοη επιστολή, 23 Ιουλ. 1773).

16. Στο ίδιο, σ. 39 (ένατη επιστολή, 8 Φεβρ. 1774).

17. Πρόκειται για το γιο του Ρήγα, έλληνα εμπόρου εγκατεστημένο στο Άμστερνταμ. Ο Σταμάτης Πέτρος προβάλλει, με την κριτική του για τη σχέση Κοραή-νέου Ρήγα, μια αρχή: ένας άλλος έμπορος, εγκατεστημένος στην ίδια πόλη, είναι εξ ορισμού ανταγωνιστής, αντίπαλος: μια φιλική σχέση μαζί του μπορεί να οδηγήσει στην εκμετάλλευση απ' αυτόν εμπορικών «μυστικών» δικών μας.

λά αχαμνά που πήρεν αυτό το παιδί, επειδή όλα τα μυστικά του καντορίου [εμπορικό κατάστημα] τα ξέρει. Είνε τρόπος ποτέ να μην τα λέγη του πατρός του ό,τι βλέπει και ακούει; [...] επειδή ποίος μεσίτης έρχεται ν' αγοράση πράγμα, να του δώση τιμή και να στοχάζεται πως θα το ξεύρη και ο Ρήγας; Επειδή αυτοί είναι συντεχνίταις, από το ίδιο πράγμα οπού έχει ο ένας έχει και ο άλλος: ο ίδιος μεσίτης είδε και των δυνών το πράγμα και την τιμήν που θα δώση του ενούς δεν θέλει να το ειξεύρη ο άλλος».¹⁸

- «Το καντόρι του φαίνεται πως είναι όφισ να τότε φάη. Γυρεύει να καταστήση να του κάνουν άλλοι της δουλειάς του και η αυθεντία του να γυρεύη το ζεύχι [κέφι] του. Παντάπασι δεν θέλει να κοπιάση κ' ένας πρραμπατευτής οπού ατός του δεν επιμελείται την δουλειά του σας είνε γνωστό τι προκοπή θα κάμη».¹⁹
- «Έτζι έκαμεν και εις τα νήματα τα άσπρα: τα πούλησεν τον Δεκέμβρι, οπού εκείνοι οπού αγοράζουν τον Δεκέμβρι και Γεννάρη καθώς ηξεύρετε, είναι οι μεταπουλητάδες, και τάδοσεν εις αφανισμέναις τιμαίς. Αυτοί αγοράζουν ωσάν εύρουν παρόμοια κελεπούρια, διά να τα πουλήσουν την άνοιξιν [...] στοχάζεται να γείνη η δουλειά του και δεν τον μέλει αν με διάφορον είνε ή με ζημίαν [...] Η αυθεντία του δεν ημπορεί ακόμα να κάμη διαφοράν καν τα βαμπάκια από πρίμα έως σεκόντα».²⁰

Ο Σταμάτης δεν έγραφε μόνο στο αφεντικό του για τα «παραστρατήματα» του Κοραή: φαίνεται ότι ενημέρωνε ακόμη και τον πατέρα του Κοραή: «[...] και με λέτε χωρίς άλλο να γράψω του πατέρα του [...] πως του γράφει ο πατέρας του πολλούς ονειδισμούς [...]».²¹ Φυσικά, αλληλογραφία με τον Ευστάθιο Θωμά, το «αφεντικό», είχε και ο Κοραής: αυτά τα γράμματα δεν έχουν φτάσει, ακόμη, στα χέρια μας. Έχει φτάσει μία άλλη επιστολή του, μακροσκελέστατη, προς δύο εμπόρους, οι οποίοι δεν ήταν μέτοχοι στην εμπορική εταιρεία για την οποία αυτός εργαζόταν, ήταν όμως, φαίνεται, κοντινοί του άνθρωποι.²² Σ' αυτήν, σαν σε απολογισμό για την έως τότε πολιτεία του, εμπορική και γενικότερη, στο Άμστερνταμ, περιγράφει το Σταμάτη Πέτρον ως «θεομπαίχτη», «δαισιδαίμονα», «ανθρωπίσκο στενού πνεύματος», «πυγμαίο κακό», «σπιθαμιαίο σαρδανάπαλο»,

18. Στο ίδιο, σ. 10-11 (δεύτερη επιστολή, 19 Οκτ. 1772).

19. Στο ίδιο, σ. 25 (πέμπτη επιστολή, 4 Μαρ. 1773).

20. Στο ίδιο, σ. 28-29 (έκτη επιστολή, 23 Μαρ. 1773).

21. Στο ίδιο, σ. 20 (τέταρτη επιστολή, 29 Ιαν. 1773).

22. Από Άμστερνταμ στις 23 Σεπτεμβρίου 1774 προς τον Μανουήλ Πετροκόκκινο, στην Κωνσταντινούπολη, και τον Αντώνιο Πατεράκη, στη Χίο (στο Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 59-71).

«κακό και απαίδευτο δούλο» και κατηγορεί το «αφεντικό», τον Ευστάθιο Θωμά, επειδή πίστεψε έναν τέτοιον άνθρωπο και όχι τον ίδιον.²³ Τον κατηγορεί επίσης, τον Σταμάτη Πέτρου, ότι του δημιουργούσε διαρκώς δυσκολίες και ότι δεν εργαζόταν, τελικά, υπέρ των συμφερόντων της επιχείρησής του. Στην επιστολή του Κοραή προς τους δύο γνωστούς εμπόρους διαβάζουμε τα ακριβώς αντίθετα από αυτά που διαβάσαμε στις επιστολές του Σταμάτη Πέτρου προς τον Ευστάθιο Θωμά: πολλά απ' αυτά που προσάπτει ο Σταμάτης Πέτρου στον Κοραή, ο Κοραής ισχυρίζεται ότι τα διέπραξε ο Σταμάτης Πέτρου.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι έχουμε να κάνουμε με μια πολύ κακή σχέση ανάμεσα σε δύο πολύ διαφορετικές προσωπικότητες στο επίπεδο των νοοτροπιών και των συμπεριφορών. Τα «γράμματα από το Άμστερνταμ», εννοώ και τα ίδια τα γράμματα και η μελέτη τους από το Φ. Ηλιού, παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον γιατί μας βοηθούν να διερευνήσουμε, εκ νέου, αν αυτές οι δύο τόσο διαφορετικές προσωπικότητες αντιπροσωπεύουν κάτι, αν μπορεί να εγγραφούν σε κοινωνικές τυπολογίες. Και, ως προς τη δική μου εισήγηση, δήλωσα εξαρχής ότι αυτό το «κάτι» θα το ψάξω στο Σταμάτη Πέτρου, όχι στον Κοραή.

Τι γνωρίζουμε έως τώρα γι' αυτά που συνθέτουν την προσωπικότητα «Σταμάτης Πέτρου»; Γνωρίζουμε ότι ήταν ένας άνθρωπος συντηρητικός, πιστός στην παράδοση γενικώς. Σε τι όμως και σε σύγκριση με τι ο Σταμάτης Πέτρου έχει καταγραφεί ως συντηρητικός δεν το έχουμε ερευνήσει ούτε σε ποια παράδοση ήταν πιστός. Ο Φ. Ηλιού μας είπε πολλά σχετικά με αυτά τα ερωτήματα: ότι αυτός ο «καλά θωρακισμένος με όλα τα αλεξιφάρμακα μιας πατροπαράδοτης συντηρητικής νοοτροπίας»²⁴ ήταν δείκτης μιας τυπολογίας, αυτής που «εκφράζει καλά την αρχόμενη διχοτομία της ελληνικής προεπαναστατικής κοινωνίας»²⁵ και ότι «έχουμε κάθε λόγο να δεχτούμε πως η μαρτυρία του αποτελεί έναν καλό δείκτη για τους μέσους όρους που εκφράζουν τη συλλογική νοοτροπία του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού και τη δομή της ελληνικής συντηρητικής ιδεολογίας».²⁶

Από αυτά θα συγκρατήσω, επειδή θα μας χρειαστεί σε λίγο, την παρατήρηση για την «αρχόμενη διχοτομία» της προεπαναστατικής κοινωνίας και θα επιστρέψω στα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου και θα επιχειρήσω να αποδεσμεύσω σε ποιες συμπεριφορές του Κοραή αναφέρονται αυ-

23. Στο ίδιο, σ. 60, 63 και 65.

24. Στο ίδιο, σ. ζ'.

25. Στο ίδιο, σ. ιε'.

26. Στο ίδιο, σ. ια'.

τά που ο Σταμάτης Πέτρου του προσάπτει, ως προς ποιες εκδηλώσεις του βίου ο Κοραής καταγγέλλεται ότι συμπεριφέρεται ανάρμοστα και απαράδεκτα, έστω ανορθόδοξα. Ίσως είναι κουραστικό, αλλά πρέπει να τα ξαναδούμε όλα αυτά με το ιστοριογραφικό μάτι του 2005. Κατηγορείται λοιπόν ο Κοραής από το Σταμάτη Πέτρου ότι:

α) απαρνείται την παλαιά «τάξιν» και προσπαθεί να οργανώσει «τάξεις φραντσέζικαις» στην εμπορική πράξη· ο γραμματικός είναι Ολλανδός, με τον οποίο συνεννοείται «φραντσέζικα», ώστε το σπίτι έγινε «Βαβυλώνα»·

β) πηγαίνει στην εκκλησία τελευταίος και φεύγει αμέσως μετά τη θεία λειτουργία· δεν μένει να συζητήσει με τους άλλους εμπόρους, να μάθει για τις δουλειές τους και για την αγορά·

γ) ξοδεύει πολλά –αγόρασε δύο γούνες μαζί–, κάτι ανάρμοστο για έναν έμπορο γιατί προδίδει τον πλούτο του και προκαλεί τη ζηλία των άλλων εμπόρων·

δ) έχει «αγαπητικιά», πράγμα ανεπίτρεπτο σε τιμημένους εμπόρους, και διασκεδάζει, αντί να είναι συνεχώς πάνω από τη δουλειά του·

ε) συναναστρέφεται το γιο άλλου εμπόρου, συζητά μαζί του για εμπόριο και πηγαίνουν μαζί στην «μπούρσα», προδίδει δηλαδή τα εμπορικά του μυστικά·

στ) δέχεται να του επιστραφεί ακατάλληλο εμπόρευμα και δεν φροντίζει να κερδίζει με κάθε τρόπο και από κάθε εμπόρική πράξη.

Και για άλλα κατηγορεί τον Κοραή ο Σταμάτης Πέτρου· όλα όμως έχουν να κάνουν με το εμπόριο, με τις εμπορικές πρακτικές και συμπεριφορές του – όχι με γενικότερα ζητήματα κοινωνικών τέτοιων.²⁷ Η σύ-

27. Αυτό που ισχυρίζομαι εδώ αποδεικνύεται με πολλά παραδείγματα από τα γράμματα του Σταμάτη Πέτρου· θα χρησιμοποιήσω ένα μόνον, αυτό που αναφέρεται στη σχέση του Κοραή με την Εκκλησία, που τη διαβάζω ως σχέση του εμπόρου με την Εκκλησία. Είδαμε πριν ότι ο Κοραής κατηγορείται από το Σταμάτη Πέτρου, όχι γιατί δεν εκκλησιάζεται, αφού εκκλησιάζεται, αλλά γιατί έφτανε στην εκκλησία με την έναρξη της θείας λειτουργίας και αποχωρούσε αμέσως μετά το πέρας της, και έτσι δεν συναναστρεφόταν τους άλλους έλληνες εμπόρους –εκεί συγκεντρώνονταν όλοι– για να μαθαίνει πώς εμπορικά αυτοί σκέπτονται και συμπεριφέρονται, πώς πράττουν. Με σκοπό να εκμεταλλευτεί ό,τι μαθαίνει για όφελός του. Το Σταμάτη Πέτρου δεν τον ενδιαφέρει ο εκκλησιασμός παρά ως κοινωνική εκδήλωση σε σχέση με το επαγγελματικό, το εμπορικό στην περίπτωση του, συμφέρον, ως πιστοποίηση της τιμότητάς του εμπόρου και ως ευκαιρία να αλιεύει μυστικά για τις δουλειές των άλλων εμπόρων. Ο ίδιος, μολονότι για την αποχώρηση του έλληνα παπά από το Άμστερνταμ κατηγορεί ως υπεύθυνο –και γι' αυτήν– τον Κοραή, δεν θα διατάσει να ομολογήσει οπισθοχώρηση της αφοσίωσης στην Εκκλησία και για τον εαυτό του και για τους άλλους εμπόρους: «ο παπάς απο-

γκρουση έγινε σε αυτό ακριβώς το σημείο: ο Κοραής αρνούνταν να σεβαστεί καθιερωμένες συμβάσεις εμπορικών συμπεριφορών, να συμμορφωθεί με τις εμπορικές πρακτικές που εφάρμοζε ο εμπορικός κόσμος του Σταμάτη Πέτρου. Και γι' αυτό κατέληξα να προτείνω να περιορίσουμε τη ματιά μας στο οικονομικό, μέσω του εμπορικού – το περιεχόμενο των γραμμάτων δεν υποβάλλει αναγωγές σε συνολικότερα κοινωνικά ζητήματα, τουλάχιστον ευθέως. Προς αυτή την κατεύθυνση, αυτήν που προτείνω, είχαν δείξει δύο πρώιμες, εκεί στα 1970, και γι' αυτό εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις: ο Άλκης Αγγέλου μίλησε για σκέψεις και πράξεις του Κοραή που «έσπαγαν εντελώς τα κοινά μέτρα», πάνω στα οποία είχαν οικοδομηθεί έως τότε οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι.²⁸ και ο Σπύρος Ασδραχάς για οικονομικό ορθολογισμό, τον οποίο δεν έβρισκε ο Κοραής στις παραδοσιακές εμπορικές πρακτικές.²⁹

Ας θυμηθούμε τώρα το μύθο μας, την υπόθεση που μελετούμε, από την αρχή. Το 1771 ο Διαμαντής Κοραής, με εφόδια τις σπουδές του και την εμπορική οικογενειακή καταγωγή του, αναλαμβάνει να εκπροσωπήσει τον εμπορικό οίκο του Ευστάθιου Θωμά, με έδρα τη Σμύρνη, στο Άμστερνταμ, ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης, όπου ο Θωμάς είχε ήδη οργανωμένο εμπορικό συμφέρον· θα τον συνοδεύσει ο Σταμάτης Πέτρου, ένας έμπειρος εμπορικός υπάλληλος του Θωμά, ο οποίος γνώριζε το εμπορικό Άμστερνταμ από προηγούμενη διαμονή εκεί μαζί του. Ο Κοραής τον πρώτο καιρό διάγει και συμπεριφέρεται όπως γνώριζε από τους έλληνες εμπόρους της Σμύρνης. Σιγά σιγά όμως αυτό αλλάζει: διαφορετική ενδυμασία, «φραντσέζικη», περίπατοι, φαγητό με φίλους σε εστιατόρια, όπερα, «αμορόζα» και διαφορετική εμπορική συμπεριφορά όμως: έντιμες συναλλαγές, σωστά γραψίματα στα βιβλία, φατούρες – το σκάρτο πράγμα που πουλήσαμε δεχόμεστε να μας το επιστρέψουν.

φάσισε προς την άνοιξιν να ελθή εις τα αυτόθι [...]. Η περισσότερη αιτία οπού θέλει να φύγη είναι από σοφολογιώτατον, επειδή έδωσε κακό παράδειγμα εις όλους μας και δεν έμεινεν εις ημάς κανένα σέβας» (Φ. Ηλιού, ό.π., σ. 56, δέκατη επιστολή, 7 Οκτ. 1774). Ο Σταμάτης Πέτρου θεώρησε υπεύθυνο τον Κοραή για να καλύψει δικές του εννοχές – δεν ήταν ακόμη γι' αυτόν δυνατό να αποδεσμευτεί από τις συγκεκριμένες, όπως και από άλλες, συμβάσεις στην πραγματικότητα, ούτε ο ίδιος έχει μείνει ασυγκίνητος από τις νέες συμπεριφορές των ευρωπαίων εμπόρων – αργότερα που θα γίνει αυτόνομος και εύπορος έμπορος θα χρειαστεί να τις μμηθεί.

28. Βλ. Φ. Ηλιού, ό.π., σ. 107-108.

29. Στο ίδιο, σ. 108. Πρβλ. Π. Μουλλάς, «Ένας αναγνώστης: τρία σημειώματα για τον Φίλιππο Ηλιού», Τα Ιστορικά, τχ. 41 (Δεκέμβριος 2004), σ. 287.

Ο Σταμάτης Πέτρου βλέπει μέσα στο σπίτι όπου ζούσαν, στις εμπορικές πράξεις τους, έναν άλλον κόσμο· και και απάνω αναστατώνεται· χάνει τον έλεγχο του Κοραή και του εαυτού του· παρακολουθεί τη ρήξη, αδύναμος να αντιδράσει. Η ρήξη στη σκέψη και στις εμπορικές πρακτικές του Κοραή τον βάζουν στο περιθώριο. Παρακολουθεί άναυδος, ζηλόφθονα ίσως, τον Κοραή να συμπεριφέρεται όπως οι ευρωπαίοι έμποροι του Άμστερνταμ, να αυτονομείται στην οικονομική σκέψη του· τον βλέπει να επενδύει μέρος από τα κέρδη της επιχείρησής –γιατί κερδοφόρα ήταν–, όχι στην αγορά εμπορεύματος, αλλά στη μετατροπή δικής του πρώτης ύλης σε βιομηχανικό προϊόν. Στην Ευρώπη αυτός ο δρόμος είχε ανοίξει, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όχι. Και αντιδρά βίαια: καταγγέλλει τον Κοραή στο «αφεντικό» του –ή «αφεντικό» τους–³⁰ για όλες τις μεταλλάξεις του, συχνά ψευδόμενος, ακόμη και αντιστρέφοντας γεγονότα. Γιατί όμως; Τι ή ποιον υπερασπίζεται;

Για να απαντήσουμε, οφείλουμε, πρώτα πρώτα, να μείνουμε καρφωμένοι στο χρόνο και να μη λησμονήσουμε να συνυπολογίσουμε τους χώρους. Χρόνος είναι το 1771-1774: το ελληνικό εμπόριο στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο και στα εμπορικά κέντρα της Μ. Ασίας είναι σε ανοδική πορεία και με οργανωμένες τις πρακτικές του – το ίδιο και η ελληνική ναυτιλία.³¹

Χώρος όμως για το ελληνικό εμπόριο και την ελληνική ναυτιλία δεν ήταν μόνον η Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι ελληνικές εμπορικές παροικίες στην Ευρώπη ζούσαν μια κοσμογονία, όπου το εμπορικό κεφάλαιο –περιορίζομαι σ' αυτό, μολονότι αυτή η κοσμογονία πήγαινε να αλλάξει τις κοινωνίες– είχε αρχίσει να οργανώνεται σε διαφορετικές από πριν λογικές, να αποδεσμεύεται πρώτα πρώτα από άλλα κεφάλαια, το κτηματικό

30. Το σχήμα της λειτουργίας του εμπορικού οίκου στο κατάστημα του Άμστερνταμ, σε κάθε κατάσταση εκτός έδρας, δεν είναι σαφές στις περιπτώσεις που το διαχειρίζεται κάποιος τρίτος, όπως μοιάζει να ήταν ο Κοραής· τι ήταν δηλαδή αυτός, ένας έμμισθος διαχειριστής ή συμμετοχος επί των κερδών. Από τις περιγραφές του Σταμάτη Πέτρου είναι δυνατό να συμπεράνουμε κάποια αυτονομία του, κάποια δυνατότητά του να διαχειρίζεται τα κέρδη του. Η απάντηση θα μας είχε δοθεί, αν είχαν σωθεί τα δικά του γράμματα προς τον Ευστάθιο Θωμά.

31. Ασφαλώς, αυτή η ανοδική πορεία ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησε την Αικατερίνη Β' να εκχωρήσει στα ελληνικά καράβια το δικαίωμα χρήσης της σημαίας της, δηλαδή ελεύθερης ναυσιπλοίας τους στα Στενά, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζι, μόλις το 1774: μια μεγάλη αυτοκρατορία δεν θα εκχωρούσε τη σημαία της σε δραστηριότητες που θα ήταν στο πρώτο ξεκίνημά τους, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν αναποτελεσματικό για το σύνολο των συγκεκριμένων στόχων της στις σχέσεις της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

για παράδειγμα ή το αποθησαυριστικό· αναλόγως, και οι εμπορικές πρακτικές και οι εμπορικές συμπεριφορές, η εμπορική ηθική, που λέγαμε πριν, και φυσικά τα χαρακτηριστικά του καλού εμπόρου. Νέες πρακτικές και νέα ηθική θα φτάσουν αργότερα και στον εμπορευόμενο ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στην Ευρώπη, στο Άμστερνταμ όπου βρισκόμαστε εμείς, τα κηρύγματα του οικονομικού Διαφωτισμού είχαν, κιόλας, αρχίσει να βρίσκουν σταθερή εφαρμογή στις νοοτροπίες, στις συμπεριφορές, στην «ηθική» του εμπόρου και του εμπορίου. Αυτό ήταν που γοήτευσε τον Κοραή, σε ένα πρωτόγνωρο για εκείνον πλαίσιο ελευθερίας, και σε αυτό είναι που συγκρούστηκε με το Σταμάτη Πέτρου· αυτός εκπροσώπησε στο Άμστερνταμ τις παραδοσιακές πρακτικές και συμπεριφορές του ελληνικού εμπορίου εκείνων των χρόνων, αυτές που συντηρούσαν μια ορισμένη εμπορική ηθική, πρόκειται για την εμπορική ηθική που εξικνούνταν στις καθημερινές συμπεριφορές – πρόκειται για τις παλαιές οικονομικές λογικές τού ακόμη αδιαφοροποίητου από άλλα εμπορικού κεφαλαίου, που δεν υπακούει, ακόμη, σε εμπορικές στρατηγικές –, αυτό που εντελώς άγαρμπα επιχείρησε να κάνει ο Κοραής με την ίδρυση βιομηχανικής μονάδας.

Ο τιμημένος έμπορος του Σταμάτη Πέτρου δεν είναι άλλος από τον έμπορο που κερδίζει· με κάθε τρόπο – και πουλώντας σκάρτο εμπόρευμα σε υψηλή τιμή· αρκεί να μην προσπαθεί να ανατρέψει παραδεδομένες συμπεριφορές. Αντίθετα, ο τιμημένος έμπορος του Κοραή, του έλληνα εμπόρου αργότερα, είναι ο «εντάξει» έμπορος – αυτή η τάξη όμως είναι άλλη από «τας τάξεις» του Σταμάτη Πέτρου. Τώρα, η κύρια φροντίδα του εμπόρου όφειλε να είναι η αξιοπιστία του, που εξασφαλιζόταν με τη σχολαστική εκπλήρωση των υποχρεώσεών του, από την έγκαιρη παράδοση του εμπορεύματος και την ακρίβεια της ποσότητας έως την εμπρόθεσμη εξόφληση της συναλλαγματικής· κυρίως, με την προσφορά καλής ποιότητας εμπορεύματος, γιατί η πώληση τέτοιου εμπορεύματος είναι συνώνυμη του κέρδους και μέσω της εντιμότητας. Τώρα, «τάξεις» δεν είναι οι τακτικές που προσδίδουν στον έμπορο το κοινωνικό λούστρο της εκτός εμπορίου, της «έξωθεν» καλής μαρτυρίας, όπως η εξασφάλιση της εύνοιας του εκκλησιαστικού συστήματος· είναι η αφοσίωση στην ορθολογική οργάνωση της εμπορικής ανταλλαγής και στις αντίστοιχες εμπορικές, και επέκεινα κοινωνικές, συμπεριφορές³² – άλλωστε, αυτές τις εμπορικές «τάξεις»

32. Βλ. και Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1993, σ. 106, 108, 111

είναι που πολέμησε η καθ' ημάς Ορθόδοξη Εκκλησία, όχι τις άλλες. Ακόμη και εκεί όπου μια παλαιά «τάξις» μοιάζει να παραμένει αναλλοίωτη, και αυτή έχει αποκτήσει διαφορετικό περιεχόμενο: η αξία ο έμπορος να είναι αυτό που λέμε «οικονόμος» δεν έχει πια να κάνει με σπατάλες και επίδειξη πλούτου· παραπέμπει σε ζητήματα οργάνωσης των οικονομικών τού εμπόρου σε ατομικό και επιχειρηματικό επίπεδο.³³ Πρόκειται λοιπόν για σύγκρουση δύο εμπορικών «τάξεων», δύο επιχειρηματικών λογικών· εκείνη τη στιγμή τέτοια σύγκρουση δεν θα συνέβαινε παρά σε ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο της Ευρώπης, όπου οι πύλες των νέων λογικών είχαν αρχίσει να ανοίγουν. Στον τουρκοκρατούμενο ευρύτερο ελληνικό χώρο δεν μπορούμε να μιλούμε για υποχώρηση των παλαιών λογικών πριν από το τέλος του αιώνα και το γύρισμά του προς το 19ο· επειδή η σύγκρουση δεν ήταν, σε τελευταία ανάλυση, παρά σύγκρουση στο επίπεδο των νοοτροπιών.

και 115-117. Επίσης: του ίδιου, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835). Κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1996, σ. 199-200 και 113-117.

33. Αυτά εννοούσε ο Μάρκος Καλογεράς όταν κατηγορούσε το «αφεντικό» του, τον Ν. Δεμάθα για ανορθολογική οργάνωση των γραφείων του δικτύου του και για αλόγιστη επένδυση στην αγορά εμπορεύματος: Β. Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα*, ό.π., σ. 139-140.